

केउता कल्पतरूवरि फुल्लौरा । काइसेनि पाहुणोरु क्षीरसागरा ।
कवणे इव्हावें कापुरा । घासु देःँ ॥ ११ ॥

चंदनातें काइसेनि चर्चावें । अमृत केउतें रांघावें ।
गगनावरि उभावें । घडे केवि ॥ १२ ॥

तैसें श्रीगुरुचे महिमान । अकळतें कें असे साधन ।
हें जाणौनियां नमन । निवांतां चि केलें ॥ १३ ॥

तर्है प्रज्ञेचेनि आथिलेपणे । गुरुसामर्थ्या रूप करु त्वाणे ।
तरि मोतियां भिंग देणे । तैसें होइल ॥ १४ ॥

आतां असतु इये बोलणी । साडपंधरेया आणि कस्यटणी ।
उगेयां चि माथा ठेविजे चरणी । हें चि भलें ॥ १५ ॥

मग ह्याणितलें स्वामी । भलेनि ममत्वे देखिलां तुझ्नीं ।
ह्याणौनि कृष्णार्जुनयंगमीं । प्रयागवटु जालां ॥ १६ ॥

दूध मागितलेयासाटीं । उपमन्यूपुढां धूर्जटी ।
क्षीरसागराची चि वाटी । करूनि ठेविली ॥ १७ ॥

ना तारि वैकुंठपीठनायके । रुसला ध्रुवु कवतिके ।
बुझाविला देऊनि भातुके । ध्रुवपदाचे ॥ १८ ॥

तैसी जो ब्रह्मविद्यां राःँ । जो सकलशास्त्रां विसंवता ठाओ ।
ते भगवदीता वोविं गाःँ । ऐसें केलें ॥ १९ ॥

जे बोलणेयांचां रानीं होंडतां । नाइकिजे फळलेया अक्षराची वार्ता ।
ते वाचा केली कल्पलता । विवेकावरि ॥ २० ॥

होंती देहबुद्धि एकसरी । आनंदभांडारा केली वोवरी ।
मन गीतार्थु सागरी । जळशयनु जालें ॥ २१ ॥

कल्पवृक्षावर फुलांचा शृंगार कितीसा चढवतां येईल ? क्षीरसमुद्राला कशानें पाहुणचार करावा ? कापराला आणखी सुगंधलेपन कशानें करायचें.
चंदनाला कशाची उटी लावावी ? अमृताला कसें शिजवावें ? आकाशावर मांडव घालणे शक्य आहे काय ?
त्याचप्रमाणे, श्रीगुरुचा महिमा जाणण्याचे साधन कोठून मिळणार ? हें समजूनच मीं गुरुंना नुसता नमस्कार केला !
जर बुद्धीच्या सपन्नतेवर समर्थ श्रीगुरुंचे यथार्थ वर्णन करू म्हणेन, माझें करणे मोत्यांना अभ्रकाचे पुट देण्यासारखे होईल.
शुद्ध सोन्याला चांदीचा मुलामा देणे जसे व्यर्थ, त्याप्रमाणे श्रीगुरुंची स्तुती करू लागले असतां व्यर्थ होईल; तेव्हां आतां त्यांच्या चरणीं मस्तक ठेवावें, हेच भलें.
नंतर ज्ञानेश्वर महाराज म्हणाले, आंपण मजकडे कृपाळूपणे पाहिलेंत, त्यामुळे मी कृष्णार्जुनयंवादरूपी संगमावरील जणूं प्रयागवटच झालों आहें.
ज्याप्रमाणे उपमन्यूने दूध मागितले असतां, शंकरांनी ज्याप्रमाणे सर्व क्षीरसमुद्राची वाटी करून त्यापुढे ठेवली;
किंवा ध्रुव रुसला असतां त्याला अढल पदाचा खाऊ देऊन भगवान श्रीचिष्णूंनी त्याची समजूत केली,
गीता ही जो ब्रह्मविद्या विषयास राजपदी आहे, व सर्व शात्रांचे विश्रांतिस्थान आहे, त्या भगवदीतेची ओंचीबद्ध टीका रचण्यास मला समर्थ केलें आहे.
शब्दरूपी अरण्यांमध्ये वाटेल तितके भटकले असतां, एकही अक्षराचे सार्थक झाल्याचे माझ्या कानीं पडलें नाहीं, तीच वाणी आपणच विवेकाची कल्पलताच आज केली आहे.
जी माझी बुद्धी एकसारखी देहभावमय झाली होती त्या माझ्या बुद्धीला आनंदरूपी खजिन्याची खोली केली आणि माझें मन गीतेच्या अर्थरूपी क्षीरसमुद्रांत महाविष्णू झाले.

आतां आपुलेन प्रसादें । भगवदीता वोवीप्रबंधे ।
पूर्वकांड विनोदें । घाखाणिलें ॥ २२ ॥

प्रथमिं अर्जुनाचा विषादु । दूजा द्व्याणितला योग विशदु ।
जें सांख्यबुद्धि भेदु । दाउनियां ॥ २३ ॥

तीजां केवळ कर्म प्रतिष्ठिलें । तें चि चौथां ज्ञानेसीं प्रकटिलें ।
मग पंचमीं गह्यरिलें । योगतत्व ॥ २४ ॥

तें चि षष्ठामामाद्विं ख्यष्ट । आसनालागौनि प्रकट ।
जीवपरमात्माभाव एकवट । होंति जेयापरीं ॥ २५ ॥

तैसीं जे योगस्थिति । आणि योगभ्रष्टासि जे गति ।
ते आधवी चि उपपत्ती । दाखविली ॥ २६ ॥

मग यावरि सप्तमीं । प्रकृतिपरिहारु उफक्रमीं ।
करुनि भजति जे पुरुषोत्तमीं । ते द्व्याणितले च्याझीं ॥ २७ ॥

पाठिं सप्तप्रश्नस्यिद्धि । बोलौनि प्रयाणसमयबुद्धि ।
एवं सकल्लवाक्यअवधि । अष्टमाध्याइं ॥ २८ ॥

मग शब्दब्रह्मीं असंख्याके । जेतुला काहीं अभिप्राऊँ पीके ।
तेतुला महाभारतीं एके । लक्ष्मे जोडे ॥ २९ ॥

तिये आधविये चि महाभारतीं । तें लाभे कृष्णवचोर्कीं ।
आणि गीतार्थु सातेस्यतीं । तें येकलां नवमीं ॥ ३० ॥

द्व्याणौनि नवमीचेया अभिप्राया । सहस्रा मुद्रा लाववेया ।
भियाला मां वायां । गरुवती बालों ॥ ३१ ॥

हां हो गूळ साखरे मालेयाचे । बांधे एका चि रसाचे ।
परि पाहतां गोडियेचे । विशेष नाहिं ॥ ३२ ॥

आतां पर्यत आपल्या कृपाप्रसादें मी भगवद्गीतेच्या
पूर्ण खंडाचें ओंघीबद्ध वर्णन आनंदाने केलें.

पहिल्या अध्यायामध्ये अर्जुनाचा खेद सांगितला, दुसऱ्यां अध्यायांत कर्मयोग
ख्यष्ट केला आहे; परंतु त्यांत ज्ञानयोग व कर्मयोग असे भेद दाखविले आहेत.

तिसऱ्यांत केवळ कर्मयोग सांगितला. तेंच कर्म चौथ्यांत ज्ञानासह
प्रकट केले आहे; आणि पांचव्यात गुढ रीतीने अष्टांगयोग सांगितला.

ज्याच्या योगाने जीवात्म्याचें ऐक्य होतें, तेंच योगतत्व सहाव्या
अध्यायांत, आसनापासून समाधी पर्यत अष्टांगयोगाचे ख्यष्टीकरण केले,

त्याचप्रमाणे योग सिद्ध झालेल्याची स्थिति आणि योगभ्रष्टांना
कोणती गती लाभते, तो सर्व विचार सहाव्या अध्यायांत सांगितला.

यानंतर सातव्या अध्यायांत आरंभीं प्रकृतीचा उपक्रम व परिहार सांगून,
जे चार प्रकारचे भक्त ईश्वरी उपासना करतात, त्यांचें वर्णन केलें.

आठव्या अध्यायांत सात प्रश्नाचें व्याख्यान करून प्रयाणसमर्यों चित्तशुद्धी करण्याचा
निर्णय याप्रमाणे आठव्या अध्यायांतील भगवद्वाक्यांची समाप्ती झाली.

अपार शब्दब्रह्म जे वेद, त्यातून जो काही निष्कर्ष निघतो,
तेवढा सर्व एक लक्ष ग्रंथ असलेल्या महाभारतामध्ये सांपडतो.

आणि सर्व भारतात जें ज्ञान भरलें आहे, तें श्रीकृष्णार्जुनांच्या संवादरूपी
गीतेच्या सातशें श्लोकांत आहे; तो एकट्या नवव्यांत प्रकटतो.

म्हणून नवव्या अध्यायांचा अभिप्राय ख्यष्ट देण्याचे जेथें वेदाला देखील
भय घाटते, तो अर्थ ख्यष्ट करून सांगण्याबद्दल मी व्यर्थ गर्व कशाला वाहूं ?

गूळ, साखर व राब यांची घटना जरी एकाच रसापासून होत
असली तरी त्यांमध्ये गोडीचे स्वाद जसे निरनिराळे आहेत.

एक जाणौनि बोलति । एक ठायें ठाडँ जाणति ।
एक जाणौनियां हारपति । सिहाणेपणे पै ॥ ३३ ॥

तैसे अध्याय हे गीतेचे । परि अनिर्वच्य नघमाचे ।
तम्हीं वाखाणिले एतुले तुमचे । सामर्थ्य प्रभू ॥ ३४ ॥

हां हो एकाची घाठी चि तपनली । एकिं शृष्टिवरि शृष्टि केली ।
एकिं पाखाण वाउनि उतरविलं । समुद्रीं कटके ॥ ३५ ॥

एकिं आकाशीं सूर्यांते धरिले । एकिं चूळीं चि समुद्रा शोखिले ।
तैसे तुम्हीं मजकरविं बोलविले । अवधारि जो ॥ ३६ ॥

परि असो हे एथ ऐसे । रामु रावणु जूळिनले कैसे ।
ना रामु रावणु जैसे । मीनले स्यमरी ॥ ३७ ॥

तैसे नवमीचे श्रीकृष्णाचे बोलणे । आणि नवमीचेया चि ऐसे मी
ना द्वाणे । याया निवाढु तत्वज्ञु जाणे । जेया गीतार्थु आथि ॥ ३८ ॥

एवं नवे अध्याय पहिले । मियां मतीसारिखे बोलिले ।
आतां उत्तरखंड आदरिले । ग्रंथिचे आइकां ॥ ३९ ॥

तेथ विभूति प्रतीविभूति । प्रस्तुत अर्जुना सांघिजती ।
ते विद्यथा रसवृत्ती । द्वाणपैल कथा ॥ ४० ॥

देशियेचेनि नागरपणे । शांतु शृंगाराते जीणे ।
घोविया कीं होंति लेणे । साहित्यासि ॥ ४१ ॥

मूळग्रंथिचेया संस्कृता- । सर्वे नीट मळाटी पढतां ।
अभिप्रायें मानलेया उचिता । कवणि भूमिका ते नेणवे ॥ ४२ ॥

जैसे आंगिचेनि सौंदर्यपणे । लेणेयांसि आंग चि होये लेणे ।
तेथ अळंकरले कवण कवणे । हे निर्वचेना ॥ ४३ ॥

कांही अध्याय ब्रह्म जाणून त्याचे प्रतिपादन करतात, कांही अध्याय जेथल्या
तेथे नुसरें सुचवितात; आणि कांहीं आपल्या गुणासह विस्तृन गेल्यासारखे भासतात.
असे हे गीतेचे अध्याय आहेत. परंतु नवव्या अध्यायाचे सर्वच अनिर्वचनीय !
त्याचे प्रतिपादन मी करू शकलों, हे, महाराज श्रीगुरुनाथा ! तुमचेच सामर्थ्य होय.
एकाच्या काठीने सूर्याप्रमाणे प्रकाश केला, विश्वामित्राने प्रतिसृष्टि निर्माण केली,
नल नावाच्या वानराने पाषाणाचा सेतु करून आपली सेना समुद्रपार नेली,
मारुतीने सूर्याला हातांनीं कवळिले, तर अगस्त्य ऋषींनी एकाच आचमनाने समुद्र
प्राशन केला; त्याचप्रमाणे, मज मुक्या कडून वाणीला अगम्य असे ब्रह्म तुम्हीं बोलविले.
पण हे असो. रामरावणांचे युद्ध कोणासारखे झाले ? तर
रामरावणांच्या युद्धासारखे झाले, इतकेच केवळ म्हणतां येते.
तद्वत्तच नवव्या अध्यायांतील श्रीकृष्णांचे बोलणे नवव्या अध्यायांतील बोलण्यासारखेच
आहे. ज्याने गीतार्थ प्रत्यक्ष अनुभवला आहे, तेच याचा निवाडा जाणतील.
याप्रमाणे पहिल्या नऊ अध्यायांचे यथामती व्याख्यान
मी केले आहे. आंतां गीताग्रंथाचां उत्तरखंड एका.
त्या उत्तरखंडात आरंभींच्या अध्यायांत श्रीकृष्ण हे अर्जुनास्य आपल्या प्रथान च
गौण विभूती सांगणार आहे, ती कथा प्रगल्भ अशा रसाळपणाने सांगितली जाईल.
देशी भाषेच्या सुंदरपणाने शांतरसी शृंगाररसाला
जिंकील; आणि ओव्या तर साहित्याचे भूषण ठरतील.
मूळ ग्रंथांतील संस्कृत प्रतिपादन, आणि त्याहीवर ही मराठी टीका, हीं दोन्ही
जर व्यवस्थितपणे घाचलीं, तर त्यातील मूळ ग्रंथ कोणता हे समजणार नाहीं.
ज्या प्रमाणे शरीराच्या सौंदर्याने शरीरच दागिन्यांला शोभादायक
दागिना होतें, मग कोणी कोणाला शोभा आणली हें सांगता येत नाही.

ऐसी देशी आणि संस्कृत वाणी । एकां भावाचां सुखासर्नो ।
शोभती ते आणि । चोखटा आइकां ॥ ४४ ॥

उदैलेयां भावां रूप । करितां लागे रसवृत्तिचें घडप ।
चातुर्य द्वाणे हें पडप । जोडलें आद्वां ॥ ४५ ॥

तैसें देशियेचें लावण्य । हरौनि रसां आणिजैल तारुण्य ।
मग द्वाणिपैल अगण्य । गीतातत्व ॥ ४६ ॥

तें चि चराचरपरमगुरु । चतुरचित्तचमत्कारु ।
तो आइकां यादवेश्वरु । काइ बोलता जाला ॥ ४७ ॥

ज्ञानदेवं निवृत्तिचा द्वाणे । ऐसें बोलिलें हरी तेणे ।
आइकैं अर्जुना अंतष्करणे । नीकेया परं ॥ ४८ ॥

श्रीभगवानुवाच :-

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

भगवान् महाले, हे महाबाहो ! आणखी ही माझे परम वचन श्रवण
कर जें मी आतिशय प्रेमी अशा तुला तुझ्या हितार्थ सांगत आहें.

अद्विं मागां जें निरूपण केलें । अवधान चि गा तूझें तूकलें ।
परि टांचे न्हवे भलें । पुरतें आहे ॥ ४९ ॥

घटिं थोडें ऐसें द्रव घालिजे । न गळिजे तरि मागुता भरिजे ।
तैसा पाहिलासि तंव परिसचिजे । ऐसें होंतसे ॥ ५० ॥

पहिले अवचितेयाचरि सर्वस्य सांडिजे । मग चोखु तरि भांडारी
कीजे । तैसा आतां किरीटी माझें । निजधाम पैं गा ॥ ५१ ॥

ऐसें अर्जुना एउतें सर्वेश्वरे । पाहूनि बोलिलें आदरे ।
गिरी देखौनि सुभरे । मेघु जैसा ॥ ५२ ॥

त्याच प्रमाणे, माझी मराठी भाषा व संस्कृत भाषा या दोन्ही
एकाच अभिप्रायाच्या पालखींत शोभतात; हे लक्ष देऊन ऐका.

गीतेचा पुढे आलेला अभिप्राय सांगत असतां शृंगारादि नवरसांचा
वर्षाच होतो, आणि चातुर्य म्हणतें आम्हांला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली.

तसे मराठी भाषेचे सर्व सौंदर्य एकव्र करून रसाला तारुण्य आणले
व मग त्या योगाने अगणित अशा गीतातत्वाची रचना केली.

आतां सर्व चराचराचे श्रेष्ठ गुरु व सूझ लोकांच्या चित्ताला आनंदाने
चकित करणारे ते यादवनाथ श्रीकृष्ण काय बोलते झाले, तें ऐका.

निवृत्तिनाथाचा दास ज्ञानदेव म्हणतो, त्या श्रीकृष्णांनी काय भाषण केले
तें ऐका. श्रीकृष्ण म्हणाले, अर्जुना तूं सर्व गोष्टींनीं अतंकरणाचा धड आहेय.

भूय, एव, महाबाहो, शृणु, मे, परमम्, वचः,
यत्, ते, अहम्, प्रीयमाणाय, वक्ष्यामि, हितकाम्यया

अर्जुना ! मी मागें जें निरूपण केलें, त्यांत आमच्या बोलण्याकडे तुझें लक्ष कितपत असतें
हें पाहाण्याकरितांच होतें. तों तें अपुरे नाहीं, पूर्ण आहे, अशी आमची खानी झाली.

मडक्यात थोडे पाणी घालून ते गळले नाही तर मग वरपर्यंत पाणी भरतात, तसें
तुला थोडके ऐकवून पाहिलें. तर तूं ऐकण्याजोगाच आहेय, असाच अनुभव आला.

नवा चाकर ठेवल्यावर प्रथम घरांतील सर्व सोपवून पहावें व तो विश्वासू आहे, असें
पूर्ण प्रत्ययास येता त्याला कोशाध्यक्ष करावें, तसें तूं आता माझे निजधाम झाला आहेय.

या प्रमाणे अर्जुनाला पाहून सर्वेश्वर श्रीकृष्ण अत्यादराने बोलले;
ज्याप्रमाणे उंच पर्वताच्या दर्शनानें मेघ दाटून जाऊन ओथंघतो,

तैसा कृपालुवांचा राओ। ह्याणे आइकैं गा महाबाहो।
सांघितला चि अभिप्राऽँ। सांघिजैल पुडुर्ती॥ ५३॥

प्रतिवरिषिं क्षेत्र पेरिजे। जंव जंव पीकाची वाढि देखिजे।
यालगि नुभगिजे। वाहो करितां॥ ५४॥

पुडुर्ती पुडुर्ती पुटें। भांगारा देतां ऊटे।
तरि तें ३०खटें। ह्याणों नैये किं॥ ५५॥

तैसा एथ पार्था। तुज आभारु नाहिं सर्वथा।
आद्वि आपलेया चि स्वार्था। बोलौनु पुडुर्ती॥ ५६॥

आंगि बाळक लेविजे लेणे। तें श्रिंगारातें काइ जाणे।
ते सुखाचे सोहळे करणे। आपुलिये दीठी॥ ५७॥

ऐसे तुझे ही सांगावे। जंव जंव तुज फावे।
तंव तंव आमचे दुणावे। प्रेम देखै॥ ५८॥

आतां अर्जुना असो हे विकडी। मज तूळी चि आवडि।
ह्याणौनि तृप्तिची सेवडी। बोलतां न पवे॥ ५९॥

आहां येतुलेयाकारणे। तें चि तें बोलणे।
हें असो अंतष्करणे। अवधारिजो॥ ६०॥

आइकै सुवर्म। माझें वाक्य परम।
जियें अक्षरें लेउनि परब्रह्म। तुज खेवां एतसे॥ ६१॥

न मे विदुः सुरगणः प्रभवं न मर्हष्यः।
अहमादिर्ह देवानां मर्हषीणां च सर्वशः॥ २॥

माझ्या उत्पत्तीला अर्थात् विभूतिसहित लीलेने प्रकट होण्याला देवगण आणि मर्हषीजन
जाणत नाहीत. कां कीं. मी सर्व प्रकारें देव आणि मर्हषी यांचे आदिकरण आहे.

त्या प्रमाणे कृपालूंचे राजे श्रीकृष्ण म्हणाले, कीं हे महाबाहो,
ऐक, एकदां संक्षेपानें सागितलेले आतां विस्तारपूर्वक पुन्हा सांगेन.
कारण दरवर्षी शेत पेरावे आणि जर तें पिकले, तर त्याची मशागत
करण्याचाकंटाळा करूं नये कारण मशागत केली तर पीक हाती जास्त येते.
सोने शुद्ध करण्यासाठी त्याला जो जो पुटे घांवी तो तो त्याची
शुद्धता वाढत जाते मग तें सोने अधिकाधिक शुद्ध करावेंसे घाटते.
त्याप्रमाणे, पार्था, तुला वारंवार सांगण्यांत तुड्यावर उपकार
करतो असे नसून, आम्ही आपल्या स्वार्थासाठी बोलत आहोत.
लहान मुलाच्या अंगावर दागिने घातले असतां त्यांचे सुख
बालकास काय असते? मातेची दृष्टीच तो सोहळा भोगीत असते.
त्याप्रमाणे अर्जुना! आमचे निरूपण ऐकून तुला जस्यजसा आत्महितांचा
लाभ घडतो, तों तों आमचेच सुख दुणावतें आहे, असे प्रस्तुत झाले आहे.
परंतु अर्जुना! आतां हे अलंकारिक भाषण पुरे. आमचे मनीं तुजविषयीं असलेले
प्रेम सर्वश्रुतच आहे, म्हणून मी तुड्याशीं किती जरी बोललो तरी माझी तृप्ती होत नाही.
इतक्याच कारणास्तव आम्ही तेंच ते पुन्हा पुन्हा तुड्याशीं
बोलतो. तर आमच्या बोलण्याकडे अंतःकरणपूर्वक लक्ष दे.
अगदी रहस्याचे असे माझे परमश्रेष्ठ वाक्य ऐक. अरे माझे हें अगाध वचन म्हणजे
अक्षरांचे रूप घेऊन ब्रह्मच अक्षरांचा अंगरखा घालून तुला आलिंगन देण्यास आले आहे.

न, मे, विदुः सुरगणः प्रभवम्, न, मर्हष्यः
अहम्, आदिः, हि, देवानाम्, मर्हषीणाम्, च, सर्वशः

परि किरीटी माते । तू नेणसि ना निरुते ।
तरि तो चि मीं जेथे । विश्व हें स्वप्न ॥ ६२ ॥

जेथे वेद मूके जाले । मन पवन पांगुळैले ।
रात्रिवीण मावळले । रविशशि जेथे ॥ ६३ ॥

उदरिचा गर्भु जैसा । न देखे आपुलिये मातेची वयसा ।
मी आघवेयां देवां तैसा । नेणवें चि गा ॥ ६४ ॥

आणि जलचरां उदधीचे मान । मशका नोलांडावे चि गगन ।
तेचि महारिखींचे ज्ञान । नेदखे चि माते ॥ ६५ ॥

मी कवणु केतुला । कवणाचा कै जन्मला ।
हे निरुति करितां बोला । कल्प गेले ॥ ६६ ॥

कां रिखिं आणि देवा । येरां भूतजातां सर्वा ।
मीं चि आदि गा पांडवा । ह्याणौनि जाणतां अवघडु ॥ ६७ ॥

उतरले उदक पर्वतु वळधे । तरि झाड सेंडाहूनि मुळासि लागे ।
तरि मियां जालेनि जगे । जाणिजे माते ॥ ६८ ॥

गाभेवने घडु झाकावे । नां तरि तरंगीं सागरु यामावे ।
कां परमाणूमाङ्गि सांटवे । भूगोलु हा ॥ ६९ ॥

तरि मियां जालेया जीवां । रिखीं अथवा देवां ।
माते जाणावेया होआवा । अवकाशु गा ॥ ७० ॥

यो मामजमनादिं च वेति लोकमहेश्वरम् ।
असम्पूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

जो मला अजन्मा अर्थात् वास्तविकपणे जन्मरहित अनादि तसाच लोकमहेश्वर
असे जाणतो तो मानवांमध्ये ज्ञानवान सर्व पापांपासून मुक्त होतो.

पण, अर्जुना, माझे खरे निश्चित ज्ञान तुला अजून झाले नाहीं.
हा जो मी इथे तुझ्यासमोर आहे तोच मी हे विश्वरूप झालो आहे.
हे माझे स्वरूप जाणण्याविषयीं वेदांची वाणी कुंठीत झाली, मन आणि प्राण यांची
गतीच माझ्या स्वरूपीं चालेना; सूर्य व चंद्र रात्र होण्याची वाट न पाहताच मावळले.
अरे. ज्याप्रमाणे उदरांतील गर्भ आपल्या मातेचे वय जाणण्यास
असमर्थ असतो, तसाच मी देवांनाही ज्ञात होत नाही.
आणि जलचरांना ज्याप्रमाणे समुद्राचा अंत नसतो मशक कितीही उडाले तरी आकाश
ओलांडून ते जाऊ शकत नाहीत. तसें महर्षींचे ज्ञान मला जाणू शकत नाहीं.
मी कोण आहे, केवढा आहे, कोणाचा आहे, कोठे झाले,
या गोष्टींचा निश्चय निर्णय करण्यांत किती एक युगे निघून गेलीं.
अर्जुना ! महर्षी असोत किंवा देव असोत, व इतर सर्व भूतमात्र, यांना
मीच कारण आहे. त्यांना आपल्या बुद्धीने मला जाणणे दुरापास्त आहे.
जर पर्वताघरून खालीं आलेले पाणी पुनः वर घेले घाटते झाड जर
मुळालाच भिडेल, तर माझ्यापासून झालेल्या जगाकडून मी जाणला जाईल.
अथवा, वडाच्या सूक्ष्म अंकुरात जर बुडाचे विस्तीर्ण झाड सांपडले जाईल,
लाटांमध्ये सागर साठवला जाईल तसेंच परमाणूमध्ये भूगोलाचा समावेश हाईल,
तरच माझ्यापासूनच उपजलेल्या या भूतमात्राला, महर्षीना
अथवा देवांना माझी ओळख होण्याचा योग आहे.

यः, माम्, अजम्, अनादिम्, च, वेति, लोक, महेश्वरम्,
असम्पूढः, स, मर्त्येषु, सर्वपापैः, प्रमुच्यते

ऐसेनि जरि विपारं । सांडूनि पुढील पाये ।
सर्वद्विदियेसिं होये । पाठिमोरा जो ॥ ७१ ॥

प्रवर्तला ही वेगीं बाहुडे । इडकरि देह घालूनि मागिलीकडे ।
महाभूतांचेया चढे । माथेयावरि ॥ ७२ ॥

जेथ राहौनि ठाके विवेके । स्वयंप्रकाशें चोखें ।
अजत्य माझें देखे । आपुला डोळां ॥ ७३ ॥

तो पाखाणामाझि परिसु । जैसा रस्याआंतु यिद्वरसु ।
मनुष्याआंतु अंशु । माझा जाणै ॥ ७४ ॥

तें चालतें ज्ञानाचें बीज । तेयाचे अवेच ते सुखाचे कोंभ ।
परि माणूसपणाची भांभ । लौकिका भागु ॥ ७५ ॥

अवचटें कां पुरा- । माझि सांपडे हीरा ।
तहीं उदकीं पडलेयां नीरा । नांगवे तो ॥ ७६ ॥

तैसा मनुष्य लौकिकाआंतु । जहीं जाला प्राकृतु ।
तहीं प्रकृतिदोखांची मातु । नेणिजे तेथ ॥ ७७ ॥

तो आपभयें चि यांडिजे पापीं । जैसा चंदनु जळतां सर्पीं ।
तेयि मातें जाणे तो संकल्पीं । अर्जुनि घाली ॥ ७८ ॥

तें चि कैयें मातें जाणिजे । ऐयें कल्पी जरि चित्त तूऱें ।
तरि मी ऐसा जे माझे । भाव आइक ॥ ७९ ॥

जें वेगळालां भूतीं । सारिखें होऊनि प्रकृती ।
विकरलें असे त्रिजगती । आघविये पैं ॥ ८० ॥

बुद्धिर्ज्ञानपरम्पोह क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

याप्रमाणे जरी मी जाणण्यास कठीण आहें, तरी कदाचित्
जो कोणी बाह्य वृत्ति टाकून सर्व इंद्रियाकडे पाठमोरा होतो,
इंद्रियांवरोवर विषयांकडे प्रवृत्त झाला तरी एकदम जो मागें फिरतो; स्थूल,
सूक्ष्म व कारण देह मागें टाकून पंच महाभूतांच्याही माथ्यावर चढतो,
तसा तो आत्मभावामध्ये स्थिर राहून, निर्मल आत्मप्रकाशाच्या
योगानें, स्वतःच्या ज्ञानचक्षुंनी 'मला जन्म नाही' हे सत्य जाणतो.
जसा पाषाणांत परिस्य श्रेष्ठ आहे किंवा सर्व रस्यांत अमृत जर्ये श्रेष्ठ
तसाच तो सर्व मनुष्यमात्रांत प्रत्यक्ष माझाच अंश आहे, असे समज.
तो पुरुष म्हणजे ज्ञानाचें चालते बोलतें विं होय, त्याचे अवयव ते सुखाला
फुटलेले अंकुर आहे; एर्हीं लौकिकदृष्ट्या त्याचें मनुष्यपण, तो केवळ भ्रम होय.
अरे, अकस्मात कापराच्या राशींत हिरा पडला, आणि
त्याच्यावर पाणी पडलें, तरी तो ज्याप्रमाणे विरघळत नाहीं,
त्याप्रमाणे मनुष्यप्राण्यांत जरी तो शरीरधारी दिसला,
तरी त्याच्या ठिकाणी प्रकृतिरूप दोषांचा र्याशी नसतो.
चंदनाचे झाड जर पेटले तर साप त्याला सोडून पळतात, तसा तो सहजच पापां
पासून मूळ हातो, त्याप्रमाणे मला जो ओळखतो, तो संकल्पाकडून टाकला जातो.
तेच माझे जगत व्यापून असणे कसें जाणावे असा प्रश्न तुझ्या मनांत
उभा राहिला तर मी कसा आहें व माझे विकार कोणते आहेत, ते ऐक.
ते माझे विकार भिन्न भिन्न प्राण्यांमध्ये त्यांच्या प्रकृती
सारखें बनून या सर्वच त्रैलोक्यामध्ये विखुरले आहेत.

बुद्धिः, ज्ञानम्, असम्पोहः, क्षमा, सत्यम्, दमः, शमः,
सुखम्, दुखःम्, भवः, अभावः, भयम्, च, अभयम्, एव, च

बुद्धि, ज्ञान, असंमोह, क्षमा, सत्य, दम,
शम, दुःख होणे, आणि न होणे, भय, अभय,

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

अहिंसा, समता, तुष्टीः, तपः, दानम्, यशः, अयशः,
भवन्ति, भावाः, भूतानाम्, मत्तः एव, पृथग्विधा

अहिंसा, समता, संतोष तप, दान, कर्तीर्ती, अपकीर्ती असें
हे प्राण्यांचे नाना प्रकारचे भाव माझ्यापासूनच होतात.

प्रथम जाण बुद्धि । मग ज्ञान जें निरवधी ।
असंमोहो सहनसिद्धी । क्षमा सत्य ॥ ८१ ॥

मग शम दम दोन्हीं । सुखदुःख वर्ते जें जर्नीं ।
जन्मविनाशु मार्नीं । भावांमाझि ॥ ८२ ॥

पैं भय आणि निर्भयता । अहिंसा हान समता ।
तुष्टि तप पांडुसुता । दान जें गा ॥ ८३ ॥

आगा येश कां अपकीर्ति । हे भाव जे वर्तीत ।
ते मज चि पासाघ होंति । भूतांचां ठांई ॥ ८४ ॥

जैयीं भूते आहाति सिनानीं । तैयें हें वेगलाले मार्नीं ।
एक उपजत माझां ज्ञानीं । एक नेणित मातें ॥ ८५ ॥

प्रकाशु आणि कडवर्से । हें सूर्या चि पासौनि जैयें ।
प्रकाशु उदयीं दीसे । तम अस्तुसर्वे ॥ ८६ ॥

आणि मातें जाणणे नेणणे । तें भूतांचेया दैवांचे करणे ।
झाणौनि भूते भावांचे होणे । विषम पडे ॥ ८७ ॥

इयापरीं माझां भाविं । हे जीवसृष्टि आघयी ।
गुंतली असे जाणावी । पांडुकुमरा ॥ ८८ ॥

माझ्या विभूतींपैकी बुद्धी ही मुख्य आहे. मग अपार ज्ञान.
असंमोह, सहन करण्याचा स्वभाव म्हणजे क्षमा आणि सत्य.

यानंतर मनोनिग्रह व इंद्रियनियंत्रण, जनांमध्ये असणारीं सुखे-दुःखे
होणे आणि न होणे, हें सर्व माझ्याच अस्तित्वामध्ये आहे, असे समज.

पंडुसुता, भीती आणि निर्भयपणा, अहिंसा आणि समता,
तुष्टी म्हणजे संतोष, तपादिक हें माझें रूप आहे असें जाण.

सर्व भूतांचे ठिकाणीं दान, यश, अपकीर्ति हे जे भाव वृष्टीस
पडतात, तेही माझ्यापासून प्राण्यांच्या ठिकाणीं उत्पन्न होतात.

जशीं भूते निरनिराळीं आहेत, त्याप्रमाणेंचे हे निरनिराळे भाव आहेत असें जाण.
त्यांपैकी कित्येक भावमाझ्या ज्ञानात होतात आणि कित्येक मला जाणत नाहीत.

ज्याप्रमाणे प्रकाश व अंधार हीं सूर्यापासूनच उत्पन्न होतात. सूर्याच्या
उदयांत प्रकाश दिसतो आणि सूर्याच्या अस्तावरोबर अंधार होतो.

आणि मला जाणणे किंवा न जाणणे हें त्या त्या भूतांच्या दैवाचे म्हणजे
कर्माचे फळ आहे; म्हणूनच त्यांच्या ठिकाणीं निरनिराळे विकार प्राप्त होतात.

याप्रमाणे अर्जुना, हीं सर्व जीवसृष्टी माझ्याच
विकारांनीं भरलेली आहे असे समज.

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारे मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

महर्षयः, सप्त, पूर्वे, चत्वारः, मनवः, तथा,
मद्भावाः, मानसाः, जाताः, येषाम्, लोके, इमाः, प्रजाः

सात प्राचीन महर्षी चार मनु, आदि सर्व माझ्या
मनापासून उत्पन्न झाले. ही प्रजा यांची सृष्टी आहे.

आणि इये सृष्टिचे पाळक । जेयां आधीन वर्तीत लोक ।
ते अकरा भाव आणिक । सांघैन आइक ॥ ८९ ॥

तरि आघवेयांसि वृद्ध । महर्षीमाझि प्रबुद्ध ।
काश्यपादि प्रसिद्ध । सप्तरिषि ॥ ९० ॥

आणिक ही सांगिजतील । चौदाआंतु मुदल ।
ख्यांभु मुख्य घडिल । च्यारि मनु ॥ ९१ ॥

ऐसे हे अकरा । माझां मनीं झाले धनुर्धरा ।
सृष्टिचेया व्यापारा- । लागौनियां ॥ ९२ ॥

जै लोकाचें व्यवस्थे न पडे । अहभावाचा पैकु न मोडे ।
जै महाभूतांचे दळवाडे । आचुंवित आहे ॥ ९३ ॥

तै चिं हे आले । मग इहीं लोक केले ।
तेथ अक्षय होउनि ठेले । तेयांचे जन ॥ ९४ ॥

ह्यांनि अकरा हीं राजां । एर जग यांचिया प्रजा ।
एवं विश्व विस्तारु माझा । ऐसा जाण ॥ ९५ ॥

पाहे पां आरंभीं बीज एकले । तै चिं विरुद्दलेयां बूढ जाले ।
बुढीं कोंभ फूटले । खांदियांचे ॥ ९६ ॥

खांदियांपासौनि देखां । फूटलिया शाखा ।
शाखातव देखां । पलऱ्य पाने ॥ ९७ ॥

आतां या सृष्टीला पाळणाऱ्या ज्या भावांच्या अंकित सर्व लोक
वर्तन करतात, असे आणखी अकरा भाव आहेत, ते तुला सांगतों.

तरी अर्जुना, सर्व गुणांनी श्रेष्ठ, मोठमोठ्या ऋषींमध्ये
प्रसिद्ध असलेले झाते जे काश्यपादि सात ऋषी,
आणिकही चौदा मनूंमध्ये जे मूळ स्वयंभु
आदि चार मनू तेहि आणखी सांगितले जातील.

अर्जुना, सृष्टीची घडामोड चालावी म्हणून वर ते माझ्या
मनापासून उत्पन्न झाले, व सृष्टीचा व्यापार चालू झाला.

ज्या वेळीं स्वर्गादि लोकांची कांहीं व्यवस्था लागली नव्हती व त्रिभुवनाची
मांडणीही झालेली नव्हती जेव्हां महाभूतांचे समुदाय अस्पष्टच होते.

जेव्हां ज्यांचा जन्म झाला, आणि यांनी लोक निर्माण
केले आणि मग त्यांनी जनांचे स्वामी रचून ठेवले.

अशा प्रकारे हे अकराजण राजे होत आणि इतर सर्व जग
त्यांची प्रजा आहे; तू हा सर्व माझा विस्तार आहे असे ओळख.

हे पहा, अर्जुना ! पहिले एक बीजच असते, मग तीच वाढली,
कीं बूढ होते, पुढे त्या बुडाला फांद्यांचे कोंभ निघतात.

त्या फांद्यांपासून पुढे लाहानमोठ्या शाखा पसरतात
व त्यांनाच पुढे पाने फुटतात. पानांना फूल आणि फल येते.

पालवीं फूल फळ । ऐसा वृक्षु होये सकळ ।
तें निर्द्वारिजे जंव केवळ । तंव बीज चि आघवें ॥ ९८ ॥

तैसें मी पहिलें । मग मांझें मन तें वियालें ।
तेथ सप्तरिखी जाले । आणि च्याक्ही मनू ॥ ९९ ॥

तिहिं विविध लोक यृजिले । लोकीं लोकपाल वेगव्याले ।
लोकपालिं उपजविले । प्रजाजात ॥ १०० ॥

ऐसेनि विश्व हें एथें । मीं विस्तारलां हें निरुतें ।
भावांचेनि हातें । मानसाचेया ॥ १०१ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

जो पुरुष माझ्या परमेश्वर्यरूप विभूतीला आणि योगशक्तीला तत्त्वतः जाणतो,
तो स्थिर भक्तियागाने युक्त होतो, यात मुलीच शंका नाही. हे जाणतो

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

मी सर्व जगाच्या उत्पत्तीचे कारण आहे आणि माझ्यामुळेच सर्व जग क्रियाशील होत आहे,
असे जाणून श्रद्धा व भक्तीने युक्त असलेले बुद्धिमान भक्त मज परमेश्वरालाच नेहमी भजतात.

यालागि पैं सुभद्रापती । हे भाव माझिया विभूती ।
आणि येया व्याप्ती । व्यापले जग ॥ १०२ ॥

ह्याणौनि गा यापरीं । मजलागौनि पिपीलिकावेजीं ।
मीवांचूनि दूसरी । गोठि नाहिं ॥ १०३ ॥

ऐसें जाणे जो साचें । तेया चेहरें जालें ज्ञानाचें ।
ह्याणौनि उत्तमाधमभेदाचें । स्वप्न हिं न देखे ॥ १०४ ॥

पानानां नंतर फुलें, फलें येतात. अशा प्रकारे वृक्षपण पूर्णतेला
येतें. विचार करून पाहिलें तर तें झाड म्हणजे केवळ बीच आहे.
त्याचप्रमाणे, मूळारंभी मी एकटाच होतो. मग तें मी पण मनास प्रसवते झाले, आणि
त्या मना पासून काश्यपादि सात ऋषि आणि स्वयंभू आदि चार मनू उत्पन्न झाले.

मग ते लोकपाळांना उत्पन्न करतात आणि लोकपाळांनी नानाप्रकारचे
लोक उत्पन्न केले; व त्या लोकांपासून ही सर्व प्रजा निर्माण झाली.

याप्रमाणे हेसर्व जग मींच विस्तारलें आहे; माझ्या वचनावर
दृढ विश्वास असेल तरच त्यालाच हे उमगेल, कळेल.

एताम्, विभूतिम्, योगम्, च, मम, यः, वेत्ति, तत्त्वतः,
सः, अविकम्पेन, योगेन, युज्यते, न, अत्र, संशयः

अहम्, सर्वस्य, प्रभवः, मत्तः, सर्वम्, प्रवर्तते,
इति, मत्वा, भजन्ते, माम्, बुधाः, भावसमन्विताः

म्हणून सुभद्रापते अर्जुना ! हे सर्व अस्तित्वांत आलेले बुद्ध्यादिकभाव
ह्या माझ्या विभूति आहेत, व यांच्या योगाने सर्व जग व्यापिलें आहे.

म्हणून, ब्रह्मदेवापासून मुंगीपर्यंत, सर्व रूप्तीत मीच
आहे, माझ्या शिवाय दुसरी कसली गोष्टच नाही.

हे जो खरोखर जाणतो, त्याला ज्ञानाची जागृती होते; आणि मग श्रेष्ठ
कनिष्ठ, चांगले वाईट, अशा प्रकारच्या भेद करणे त्याला स्वप्नातही शक्य नाही.

मी माझिया विभूती । आणि विभूती अधिष्ठिलिया व्यक्ती ।
हें आघवें योगप्रतीती । इयेची मानी ॥ १०५ ॥

द्वाणौनि निःशंके योगे । मज मीनला मनाचेनि आंगे ।
तेथ संशयो करणे न लगे । त्रिशुद्धी जाण ॥ १०६ ॥

मच्चित्ता मङ्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्ट्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

निरंतर माझ्यात मन लावणारे आणि माझ्यातच प्राणांना अर्पण करणारे माझे भक्तजन
परस्परांशी मजचिषयीं सुखसंवाद करीत समाधान पावतात च आनंदांत मग्न होतात.

जैसें सूर्ये सूर्यांते वोचाळिले । कां चंद्रे चंद्रमेयांसि खेंव
दीधले । ना तरि खरिसेन पाडे मीनले । दोन्ही वोघ ॥ १०७ ॥

तैसें प्रयाग होत सामरस्याचे । वरि ३०साण तरंगत आहे
सात्विकाचे । ते संचादचतुःपथिचे । गणेश जाले ॥ १०८ ॥

तेव्हां तेया महासुखाचेनि भरे । धाउनि निगति बोधे बाहिरे ।
मिया धाले तेणे उद्घारे । लागति गर्जे ॥ १०९ ॥

पैं गुरुशिष्यसंबंध येकांती । जेया अक्षरा एकाची घटंती ।
ते मेघाचेयापरि त्रीजगती । गर्जत असे ॥ ११० ॥

जैसी कमळकळिका जालेपणे । हृदयीचेया मकरंदाते राहीं
नेणे । ते राया रंका करी पारणे । अमोदाचे ॥ १११ ॥

तैसें माते विश्विंच कथित । कथितेन तोखे कथूं विसरत ।
मग तेया विसरलेयामाझि विरत । आंगे जीवे ॥ ११२ ॥

ऐसें प्रेमाचेनि बौहवस्यपणे । नाहिं रात्रि दियो जाणणे ।
केले माझें चि सुख आवडणे । आपणपेयासि जिहिं ॥ ११३ ॥

मी माझ्या विभती आणि त्या विभूतींनी व्यापलेल्या व्यक्ती,
हे सर्व एकच आहेत, असे ऐक्याच्या प्रतीतींने जो जाणतो;
म्हणून अशा या अद्वैताष्टीरूप श्रेष्ठ योगाने तो मजशी मिसळलेला
असतो तो अत्यंत शुद्ध ज्ञाता; यांत शंका घेण्या घेण्याचे कारण नाहीं.

मच्चित्ताः, मङ्गतप्राणाः, बोधयन्तः, परस्परम्,
कथयन्तः, च, माम्, नित्यम्, तुष्ट्यन्ति, च, रमन्ति च

ज्याप्रमाणे एका सूर्यांने दुसऱ्या सूर्याला ओवाळावे, किंवा, चंद्राने
चंद्रालाच आलिंगन द्यावे, किंवा दोन नद्यांचे प्रवाह एकमेकात मिसळावे.

त्याच प्रमाणे ब्रह्मैक्याच्या यंगमाने पूर येऊन समरसपणाचे पवित्र
प्रयागतीर्थ बनते, ते भक्त संचादरूपी चक्षाट्यावरचे गणेश होतात.

तेव्हां त्या ब्रह्मानंदाच्या भरात ते भक्तियोगी देहभानाची मर्यादा सांडून,
आणि माझ्या प्रेमाने आकंठ तृप्त होऊन मोठमोठ्याने घोष करू लगतात.

गुरु एकांतात त्या एकाक्षरी मंत्रचा उपदेश शिष्याला करतात,
तो ३०कार ते मेघधोषाप्रमाणे त्रैलोक्यांत घुमघूं लगतात.

ज्याप्रमाणे कमळाचीकळी विकसित झाल्यावर आपला मकरंद लपघून
ठेवत नाही. ती राजापासून रंकापर्यंत सर्वाना सुंगंधाची मेजवानी देते.

त्याप्रमाणे ते ज्ञानीभक्त, सर्व विश्वांत माझे वर्णन करीत असतात, गाण्याच्या भरात ते
कीर्तन विसरून स्तव्य होतात आणि त्या विसरलेपणांमध्ये च माझ्यात विलीन पावतात.

अशा निःशीम प्रेमामुळे त्यांना रात्र च दिवय जाणत नाहीत.
याप्रमाणे ज्यांनी माझे पूर्ण सुख आपलेसे करून घेतले आहे,

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपर्यान्ति ते ॥ २० ॥

तेषाम् सततयुक्तानाम् भजताम् प्रीतिपूर्वकम्,
ददामि, बुद्धियोगम्, तम्, येन, माम्, उपर्यान्ति, ते

त्या नेहमी माझे ठायी ध्यान वगैरेमध्ये मग्न झालेल्या आणि प्रेमानें भजणाऱ्या
भक्तांना मी तो तत्त्वज्ञारूप योग देतो, ज्यामुळे ते माझ्या समीप येतात.

तेयां मग आहीं काहीं । अर्जुना देयावें पाहं ।
ते ठांडिंचि चि तिहिं । खेल घेतली ॥ ११४ ॥

कां ते जिया घाटा । निगाले गा सुभटा ।
ते सोये पां येउनि अळांटा । स्वर्गापवर्ग ॥ ११५ ॥

झणौनि तिहिं प्रेम धरिले । तें चि देणे येयां उपाइले ।
परि यां देआवें तें इहीं चि केले । आपणपें चि पैं ॥ ११६ ॥

एयाचरि एतुले घडे । जें तें चि प्रेम आगले घाडे ।
आणि काळाची दीठि न पडे । हे साप्य करणे ॥ ११७ ॥

ललेयाचिया बाळाका किरीटी । गवसणी घालूनु आपुलेया
स्नेहाची दीठी । जैसी खेळतां पाठोघाटी । माता निहाळी ॥ ११८ ॥

तें जो जो खेलू दावी । तो तो सोनेयाचा करूनि ठेवी ।
तैसी उपास्तीची पदवी । मी पोखीतु जायें ॥ ११९ ॥

जिये पदवियेचेनि पोखिके । ते मातें पावति सुखे ।
हे पाळति मज विशेषे । करू आवडे ॥ १२० ॥

आगा या विश्वासि मी माझे कोड । मज तेया अनन्यगतीची चाड ।
कां जें प्रेमलांचे सांकड । आमचां घरां ॥ १२१ ॥

पाहे पां स्वर्ग मोक्ष उपाइले । दोन्हीं मार्ग तेयाचिया चि वाहाणीं
आहातिं ठेविले । आहीं आंग शेषा वेचिले । लक्ष्मीयेसिं ॥ १२२ ॥

मग जी कांही स्थिती, अर्जुना ! आम्ही त्यांना प्राप्त करून घायची, त्याचा
अगदीं निवडक भाग त्यांनीं आपल्या स्वाधीन करून घेतलेला असतो.

कारण अर्जुना, ते ज्या मार्गानें माझ्याकडे येण्यास निघाले, त्या घाटेची
एकंदर व्यवस्था पाहिली, तर स्वर्ग व मोक्ष या तर केवळ आडवाटा !

म्हणून भक्तांनी जें प्रेम धरले, तेंच आमचे देणे, त्यांनी आपल्या कमाईनें मिळविले.
पण प्रेम आम्ही घायचे असतें, तें त्यांनी आधीच मिळविले. असें म्हणावे लागते.

आतां माझ्या भक्तीचे जें प्रेमसुख, तें जास्त घाडवावे आणि
घारंघार काळाची वृष्टी पढू नयें, हें आम्हांला करावे लागते.

अर्जुना ! आपल्या लाडक्या बाळाला, आपल्या प्रेमाच्या वृष्टीचे पांघरूण
करून, तें जिकडे घावेल, की त्याच्या पाठोपाठ घावत जाते.

आणि मग त्या खेळप्याची आवड दाखवील, तो तो खेल ती आई त्याच्यापुढे सोन्याचा करून
ठेवते; त्याच प्रमाणे माझ्या भक्तांच्या उपासनेची योग्यता मीच चढती घाढती करतो.

उपासनेच्या ज्या स्थितीच्या पोषणानें ते भक्त मला विनायास
पावते होतील, अशा तर्हेने पालन करणे मला विशेष आवडते.

अर्जुना ! भक्ताल माझे अत्यंत प्रेम असते आणि मलाही त्याच्या अनन्यशरणगतीची
बूज राखावी लागते कारण कीं, प्रेमळ भक्तांचा आमच्या घरी दुष्काळ आहे.

तूं असें पहा, यत्नपूर्वक मिळविण्याचे जे स्वर्ग आणि मोक्ष, हे दोन रास्ते आम्हीं त्यांच्या
रहदारीस खुले केले. आणि लक्ष्मीसह मीं आपले शरीर शेषाचे स्वाधीन केले आहे:

परि आपणापें जें एक । तें सवियां बरवें साजूक ।
प्रेमलांलागि देखु । ठेविले जतनें ॥ १२३ ॥

हा ठावोवेहीं किरीटी । आहिं प्रेमल घेऊं आपणपेयांसाठीं ।
इया बोलिया बोलिजति गोठी । तैसिया न्हवति ॥ १२४ ॥

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानं तमः ।
नाशयास्यात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन भास्यता ॥ ११ ॥

त्यांजवर अनुग्रह करण्यासाठी त्यांच्या अतंकरणात असलेला मी प्रकाशमान अशा
ज्ञानरूपी दिव्यानें अज्ञानापासून उत्पन्न झाहेल्या मोहरूपी अंधकाराचा नाश करतों.

झणौनि मज आत्मेयांचा भाऊँ । जिहिं जियाविया केला ठाऊँ ।
एक मींवांचूनि एरु वाऊँ । केलें जिहीं ॥ १२५ ॥

तेया तत्वज्ञाना चोखटा । दिघी पोतासाची सुभटा ।
मग मी चि होउनि दिवटा । पुढां चालें ॥ १२६ ॥

अज्ञानाचिये राती- । माजि तमाची मेहुडीं दाटती ।
तियें नाशौनि घालीं परौती । ऐसा उदो करीं ॥ १२७ ॥

ऐसें प्रेमलांचेनि प्रियोत्तमें । बोलिलें पुरुषोत्तमें ।
तेथ अर्जुनु मनोधर्में । निघाला झाणे ॥ १२८ ॥

अहो जी अवधारां । भला केरु फीटला संवस्यारा ।
जालां जननीजठरा । वेगळा मी ॥ १२९ ॥

जी जन्मलेपण आपुलें । आजि मियां डोळां देखिलें ।
आतां जी जीवित हातु चढलें । आवडे तैसें ॥ १३० ॥

आजि सुविधे सुवण जाली । माझेया दैवांसि दशा उदैली ।
जें वाक्यकृपा लाधली । दैविकेनि मुखें ॥ १३१ ॥

पण मीपणाचे जाणीवेवांचून असणारे जें एक ताजें प्रेमसुख, तें मीं
आपल्या केवळ प्रेमल भक्ताकरितां जतन करून ठेवलें आहे असें समज.
अर्जुना, येथर्पर्यंत आम्ही आपलेपणा देऊन प्रेमल भक्तांना आपल्याजवळ
आवडीनें नेतो; पण ह्या, शब्दाने सांगण्यासारख्या गोष्टी नक्हेत.

तेषाम्, एव, अनुकम्पार्थम्, अहम्, अज्ञानजम्, तमः,
नाशयामि, आत्मभाव, स्थः, ज्ञान, दीपेन, भास्यता

म्हणून, आत्मा जो मी, त्याविषयींची अखंड प्रेमवृत्ती, हेच आपल्या जीवनास
कारण करून ज्यांनीं माझ्याशिवाय इतर सर्व वस्तू व्यर्थ मानल्या,
अर्जुना, त्या शुद्ध तत्त्वज्ञ प्रेमल भक्तांच्यापुढे कापराची
मशाल धरणारा मशालजी बनून त्यांचे पुढे पुढे चालतों.

अज्ञानरूप रात्रीत जमलेल्या गर्दे अंधाराचा नाश करून
त्या भक्तांकरितां मी नेहमीं ज्ञानरूपी सूर्योदय करतो.

या प्रमाणे प्रेमल भक्तांना अतिशय प्रिय अशा पुरुषोत्तमाने या प्रकारे निरूपण
केले, तेव्हां अर्जुन म्हणाला, देवा ! माझे मन अत्यंत समाधान पावलें आहे.
हे प्रभो, ऐकाचे. जन्ममरणरूप कचरा तुम्हीं चांगला नाहींसा केला;
आतां मातेच्या उदरांतील अग्निकुंडापासून माझी मुक्तता झाली आहे.

हे श्रीकृष्ण प्रभो ! आज मी आपल्या डोळ्यांनी आपला जन्म
पाहिला त्यामुळे माझें जीवित माझ्या हातीं आलें, असें मला घाटतें.
आज माझें आयुष्य कृतकार्य झालें ! आज माझें सुदैव उघडलें !
कारण परमेश्वराची प्रसादवाणी आज माझ्या कानीं आली.

ऐणे चचनतेजकरे । फिटले आंतु बाहीरील आंधारे ।
द्याणौनि देखतये साचोकारे स्वरूप तुझे ॥ १३२ ॥

अर्जुन उवाच - परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥

तरि होंसि गा तूं परब्रह्म । जे यां महाभूतांसि विश्राम ।
तें निजधाम पवित्र परम । जगन्नाथा ॥ १३३ ॥

तूं परमदैवत तीहीं देवा । तूं पुरुषु जी पंचवियांचा ।
दिव्य तूं प्रकृतिभावां- । पैलकडीलु ॥ १३४ ॥

अनादिसिद्ध तूं स्वामी । नाकळिजसि जन्मकर्मा ।
तो तूं हें अजि आदीं । जाणीतलायी ॥ १३५ ॥

तूं काळयंत्रा सूत्री । तूं इये जीवकळे अधिष्ठात्री ।
तूं ब्रह्मकटाहधात्री । हें कळले फुडे ॥ १३६ ॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिनारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रह्मीषि मे ॥१३ ॥

असे आपण आहां म्हणून सर्व ऋषी-देवर्षी नारद, असित, देवल व व्यास
हे सर्व ज्ञाते आम्हांस घारंघार सांगत होते. स्वतः तूंही हेच सांगतो आहेस.

पैं आणिकि ही एकीपरी । इयाची प्रतीति एंतसे थोरी ।
जें मागां ऐसे चि रिषीश्वरीं । सांघितलें तूते ॥ १३७ ॥

तें सांघितलेयाचे साचपण । हें देखत असे अंतर्ष्करण ।
जें कृपा केली आपण । द्याणौनियां ॥ १३८ ॥

आतां या चचनरूप सूर्याने माझे भ्रमपटल अंतर्बाह्य दूर
ज्ञाले आहे, म्हणून आतां तुझे खरे स्वरूप मी पाहात आहे.

परम्, ब्रह्म, परम्, धाम, पवित्रम्, परमम्, भवान्,
पुरुषम्, शाश्वतम्, दिव्यम्, आदिदेवम्, अजम्, विभुम्

अर्जुन म्हणाला, आपण परब्रह्म, परम धाम आणि परम पवित्र आहांत.
अनादिसिद्ध, दिव्य पुरुष, सर्व देवांचा अधिदेव, जन्मराहित व सर्वव्यापक आहात,

तरी कृष्णा, या पंच महाभूतांच्या विश्रांतीचे ठिकाण असलेले जे
सर्वात श्रेष्ठ ब्रह्म तूच आहेस, हे जगनाथा, तुम्ही परम पवित्र आहा.
देवा, तूं ब्रह्मादि तिन्ही देवांचे श्रेष्ठ असे अराध्य दैवत आहेस. पंचवियाचे
तत्त्व जो पुरुष तो तूच, तूं प्रकृतिभावापलिकडील देवीप्यमान वस्तू आहेस.
हे स्वामी, तुम्ही अनादिसिद्ध असून जन्मादिक धर्माचा अंमल
तुझ्यावर चालत नाही, असे तुम्ही आहां असे मला आतां समजले.
तूं या कालरूपी यंत्राचा सुत्रधार आहेस; तूं या जीवरूपी चैतन्यांशाला अधिष्ठान
आहेस. व तुम्ही ब्रह्मांडास आश्रयभूत आहां असे आतां मला स्पष्ट कळले.

आहुः, त्वाम्, ऋषयः यर्वे, देवर्षिः, नारदः, तथा,
असितः, देवलः, व्यासः, स्वयम्, च, एव, ब्रह्मीषि, मे

या ज्ञानाचा पडताळा आणखीही एक रोतीने पटतो. कारण
कीं, मागें मोठमोठ्या ऋषींनी या प्रमाणे तुझे वर्णन केले होते.
पण त्यांनी केलेल्या वर्णनाचे सत्यत्य माझ्या मनाला आतां
पटत आहे. कारण देवा, आपण कृपा केली म्हणून हें होत आहे.

यक्षं नारदु अखंड जवळा आहे । तो ऐसीं चि वचने गाये ।
परि अर्थु न बुझू ठाये । गीत चि अडिको ॥ १३९ ॥

जी आंधलेयाचां गावीं । जळीं आपणपै प्रकटले रवी ।
तक्किं घोतपली चि तेया होआवी । घांचूनि प्रकाशु नाहीं ॥ १४० ॥

यक्षं देवरिषि अध्यात्म गांतां । आहाच रागेसिं उमटतां ।
ते चि परिसवे येर चित्ता । नैये काहीं ॥ १४१ ॥

पै असिता देवलाचेनि मुखे । मीं येवंविधु तूते अइके ।
परि तैं बुद्धि विषयविषे । घारली होती ॥ १४२ ॥

आतां आणिकाचें नांव काइ घेयावे । आपण एउनि व्यासदेवे ।
तूझे स्वरूप आघवे । सर्वत्र सांधिजे ॥ १४३ ॥

देवा आंधारीं चिंतामणि देखिला । जेवि न्हवे द्याणौनि उपेक्षिला ।
पाठिं दीनउदो मोटका जाला । मग होये द्याणे ॥ १४४ ॥

तैसिं व्यासादिकांचीं बोलणीं । तिया मजपारीं रत्नाचिया खाणि ।
परि उपेखया जांति वायाणी । तुजघीण देवा ॥ १४५ ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
नहि ते भगवन्न्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

हे केशवा ! तू जें मला सांगतोस ते र्सव खरें आहे. तुझ्या या व्यक्त संगुण श्रीकृष्णस्वरूपाचा
महिमा, हे भगवन् देव किंवा दानव, कोणीही तुझे यथार्थ रूप जाणत नाहींत.

आतां वाक्यसूर्यकर फांकले । आणि रिखिं मार्ग होतिं जे कथिले ।
तेयां आघवेयांचे फीटले । अनोळखपण ॥ १४६ ॥

जीवनाचें बीं जेयांचे बोल । परि माझिये ठांडं पांडिले खोल ।
ते इये कृपेची जाली वोल । द्याणौनि संवादफलेसिं उठिले ॥ १४७ ॥

नाही तरी नारदमुनी नेहमी आमचेकडे येत असत. ते सुद्धां हेच गात असतात;
पण अर्थाची जाण कुणाला ? आम्ही गाण्याचाच आनंद अनुभवीत होतो.

हे देवा, आंधब्ल्यांच्या गांघामध्ये सूर्य स्वतः प्रकट झाला, तरी त्यांना
फक्त उन्हाचा उपयोग होतो, सूर्याचा प्रकाश कोठून अनुभवास येणार ?

एरवी नारदही अध्यात्मपर गाणे गातं असतांना, त्यांच्या संगीतातल्या
रागांचेच मधुय आमच्या मनास यायचे. दुसरां कोणताही लाभ होत नस्ता.

त्याचप्रमाणे, असित व देवल यांच्या तोङ्डूनही तुझे हें स्वरूपवर्णन आम्हीं
ऐकले होते, परंतु त्या वेळेला माझी बुद्धी विषयरूप विषाने व्यापली होती.

भगवंता ! दुसऱ्याचे कशाला सांगू ! स्वतः व्यासदेव आमच्या
राजगृहात येऊन असेच तुझ्या स्वरूपाचे वर्णन नेहमी करत असत.

परंतु अंधारांत हातीं लागलेला चिंतामणी तो चिंतामणि नक्हे या बुद्धीने उपेक्षा
होते. व मागाहून आणि दिवस उगवल्यावर तोच चिंतामणी आहे असे ओळखतो.

तशा त्या व्यासादिकांच्या वाणी मला प्राप्त झाहेल्या चैतन्यरूपी रत्नांच्या खाणीच
होत्या; परंतु कृष्णा, तुझ्या सूर्यप्रकाशाच्या अभावीं त्यांची उपेक्षाच होती.

सर्वम्, एतत्, ऋतम्, मन्ये, यत्, माप्, वदसि, केशव,
न, हि, ते, भगवन्, व्यक्तिम्, विदुः, देवाः, न दानवाः:

ते आता तुझ्या वाक्यरूपी सूर्याचे किरण सर्वत्र पसरले,
त्यामुळे पूर्वी ऋषींनी जे सांगितले ते अनोळखी वाटेनासे झाले.

देवा ! त्या ऋषींचे बोलणे हें आत्मज्ञानाचे बीज होय. ते माझ्या हृदयरूपी खोल
जमिनीत पडले होते, पण आतां त्याला तुमच्या कृपारूप ओळखाव्याने संवादरूप फले आले.

कृष्णसंघारें । फूलीं आले मकरंदें ।
तैं फूल विनोदें । दीन्हले मज ॥ १४८ ॥

आहो नारदादिकां संतां । तेयांचिया जुतीस्वरूप सरिता ।
मीं महोदधि जालां अनंता । संघादसुखाचा ॥ १४९ ॥

प्रभू आधवेनि जन्में । जियें पुण्यें केली मियां उत्तमें ।
तेयां न टकती चि कामें । सदुरू तुवां ॥ १५० ॥

एळविं घडिलांचेनि मुखें । एंवंविधु तूतें आइकें ।
परि कृपा न कीजे चि तुवां एके । तंव नेणिजे चि कांहीं ॥ १५१ ॥

ह्याणौनि भाग्य जैसें सानुकुल । जालेयां जैसे उद्यम सफल ।
तैसें श्रुतादि सकल । गुरुकृपा साच ॥ १५२ ॥

जी बनकरु झाडांसाठीं । पाहूनि जन्में काढी आटी ।
परि फळेसीं तैं भेटी । जैं वसंतु पावे ॥ १५३ ॥

आहो जैं विषयां घोहटु पडे । जैं माधूर्य आघडे ।
रसायनें तेव्हालि होंति गोडें । जेव्हालि आरोग्यता होये ॥ १५४ ॥

कां इन्द्रियें वाचा प्राण । यांचें जालेयां सार्थकपण ।
जैं चैतन्य एउनि आपण । संचरे माझि ॥ १५५ ॥

ऐसें शब्दजात आलोडिले । अथवा योगादिक अभ्यासिले ।
ते तैं चि ह्याणों ये आपुले । जैं आज्ञा देंति गुरु ॥ १५६ ॥

ऐसिये जालिये प्रतीतीचेनि माजें । अर्जुनु निश्चयाचिं नाचतु भोजें ।
तेविं चि ह्याणे देवा तूझें । वाक्य मज मानले ॥ १५७ ॥

तरि साच चि गा कैवल्यपती । मज त्रिशुद्धी आले प्रतीती ।
जें तूं देवांदानवांचिया युक्ती- । जोगा न्हवसि ॥ १५८ ॥

कृष्ण अर्जुन यांच्या संघादाच्या उत्साहाचा सुगंध
असलेले फूल त्यांनी मला सहज कौतुकाने दिले.

अहो, नारदप्रभूति संतांच्या वचनोक्ती या नद्यांसारख्या होत्या;
तुमचा व माझा जो संघाद, त्या संघादरूपी सुखाचा मी समुद्र झालों.

हे प्रभो, मीं जन्मजन्मांतरीं जीं जीं कांहीं उत्तम पुण्यें संपादन केलीं
त्यांनी तुमची प्राप्ती करून देऊन तीं माझ्या ऋणांतून मुक्त झालीं.

एरची मी वाडवडिलांच्या मुखाने तुझे वर्णन नेहमी माझ्या कानाने ऐकत होतो,
जोपयंत तुझी कृपा झाली नक्ती, तोपर्यंत मला तुझा महिमा कळूं शकला नाही.

म्हणून, नशीब जेव्हां अनुकुल होतें तेव्हां सर्व केलेले उद्योग सफल होतात; त्याप्रमाणे
गुरुची कृपा झाली म्हणजे श्रवण व पठण केलेल्या वचनांचा यथार्थ बोध होतो.

महाराज, माळी झाडांविषयीं जीवापाड मेहनत करून झाडें शिंपतो;
पण ज्या वेळेलां वसंत ऋतू येतो, त्याच वेळेला फलांची भेट होते.

अहो, जेव्हां विषमञ्चराला उतार पडतो, तेव्हांच गोड पदार्थ गोड लागतो.
हें पहा, जेव्हां शरीरीं अरोग्य नांदतें, तेव्हांच रसायने हितकर होतात.

इंद्रिये, वाचा आणि प्राणवायू यांच्या जन्माचें सार्थक केव्हां होतें ?
ज्यावेळेला चैतन्य आपण होऊन शरीरांत स्वतः प्रवेश करतें

त्याचप्रमाणे, वेदशास्त्रांचा अथवा योगादिकांचा अभ्यास ज्या
वेळेला गुरु अनुकुल होतात, तेव्हांच आपल्याला उपयोगीं पडतो.

अशाप्रकारे आत्मानुभवाने रंगलेला अर्जुन निःशंक होऊन संतोषाने नाचूं लागला
व देवांस म्हणाला कीं, देवा, तुझे बोलणे माझ्या अंतङ्करणात अगदी बिंवले आहे.

हे परब्रह्मरूपा श्रीकृष्णा, मला खरोखर असा अनुभव आला कीं,
कीं देवदानवांच्या बुद्धीला सुद्धा तुझें खरें स्वरूप आकळतां येणार नाही.

तूळीं चाक्यें न लगति देवा । जैसें आपुलेया जाणिजसि जाणिवा ।
ते काहिं नाहिं हें सद्गावा । भर्वयेनि आलें ॥ १५९ ॥

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम् ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १६ ॥

हे पुरुषोत्तमा ! हे जगत्कर्त्या ! हे भूतभावना, हे भूतेशा, हे देवादेवा !
हे जगत्पते, तूंच केवळ स्वतःला यथार्थरूपे जाणतोस.

एथ आपुले घाडपण जैसे । आपण चि जाणिजे आकाशे ।
मी येतुली घनघट ऐसे । पृथ्वी नेणे ॥ १६० ॥

तैसा आपुलियां सर्वशक्ती । तूं जाणसि लक्ष्मीपती ।
एर वेदादिक मती । मिरवती प्रज्ञा घायां ॥ १६१ ॥

हां गा मनाते मांगे सांडाघे । पवनाते घारीं मघाघे ।
आदिशून्य ते उतरौनि जावे । केतुं घारीं ॥ १६२ ॥

तैसे तुझें जाणणे आहे । द्याणोनि कोणहा हां टाकते नोहे ।
आतां तूळें ज्ञान होये । तुज चि जोगे ॥ १६३ ॥

जी आपणेयाते तूं चि जाणसि । आणि सांघावेया समर्थु होंसि ।
तरि एकु वेळु घामु पुर्सीं । आर्तनिंदिल्लिचा ॥ १६४ ॥

हे आइकिलेयां किं भूतभावना । त्रिभुवनपंचानना ।
सकळदेवदेवतार्चना । जगन्नाथा ॥ १६५ ॥

जरि थोरी तूळी पांत आहें । तरि पासिं उभे ठाकावेया योग्यु नोहें ।
इया शोच्यता जरि मियें । तरि उपाऊँ नाहीं आनु ॥ १६६ ॥

भरले सरिता समुद्र चहूंकडे । परि वापैयासि गा कोरडे ।
जैं मेघानि थेंबटा पडे । तैं पारणे तेया ॥ १६७ ॥

तुमचे घोधवचन प्रकट नलाभतां फक्त आपल्या बुद्धीनेच जाणण्याचा एखाद्याने किंतीहि
प्रयत्न केला. तर त्याची निराशा होईल, हे आतां माझ्या चांगले प्रत्ययास आलें आहे.

स्वयम्, एव, आत्मना, आत्मानम्, वेत्थ, त्वम्, पुरुषोत्तम्,
भूतभावन, भूतेश, देवदेव, जगत्पते

ज्याप्रमाणे आकाशा आपला अफाट विस्तार आपणच जाणूं
शकते किंवा पृथ्वीचा भार किती, ते पृथ्वीचे पृथ्वीलाच माहीत.

तसेच लक्ष्मीनाथा, आपल्या सर्व शक्तिसामर्थ्याला तूंच एक जाणूं
शकतोस, बाकी मग वेदादिकांचे मिरवणे व्यर्थच म्हणावे, झालें !

मनाला मांगे कसें टाकतां येईल ? वारा काघेत घेऊन कसा मोजणार ?
बाहुच्या बळावर सृष्टीपूर्वीची शुन्यस्थिति कशी तरून जातां येईल ?

त्याप्रमाणे तुझ्या स्वरूपाला जाणणे अशक्य आहे; आणि म्हणूनच
तुझें ज्ञान कोणालाही होत नाहीं; तुझे ज्ञान केवळ तुझ्याजोगेंच आहे.

देवा ! तूंच आपल्याला जाणूं शकतोस आणि ते ज्ञान दुसऱ्यास सांगण्यास देखील
तूंच समर्थ आहेस. तर एकदां आमच्या होसेच्या कपळाचा घाम पुसूनटाका घरे !

हे प्राणिमात्राची उत्पत्ति करणाऱ्या, हे संसाररूपी हत्तींचा नाश करणाऱ्या ! हे सर्व
देवदेवतांस पूजनीय असणाऱ्या, हे जगताचे स्वामी, आपण ऐकत आहांत ना ?

कीं जर तुमचे मोठेपण लक्षांत घेतले, तर आम्ही तुझ्याजवळ उभे राहण्याला देखील
योग्य नाही. याविचाराने संकोच करावा, तर तुम्हांस जाणण्याचा दुसरा उपाय नाहीं.

चोहोंकडे समुद्र घ नद्या जरी पाण्याने भरलेल्या आहेत, पण चातकाला त्यांचा
काय उपयोग ? खास मेघांतून थेंब पडतील, त्या वेळेलाच त्याला पाणी मिळणार.

तैसे गुरु सर्वत्र असति । परि कृष्णा तूं चि आद्यासि गति ।
हें असो मजप्रति । विभूती सांघै ॥ १६८ ॥

वकुमहस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लेकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

म्हणून ज्या विभूतीच्या योगानें आपणं या सर्व लोकांना व्यापून राहता,
त्या आपल्या दिव्य विभूती पूर्णपणे सांगायला आपणच समर्थ आहात.

जी तूझिया चि विभूती । तिया चि परिव्यक्ती ।
दिव्या जिया आहाति । तिया दाविं मातें ॥ १६९ ॥

जिहिं विभूतिं समस्तां । लोकांते व्यापूनि असयि अनंता ।
तिया ब्रह्मनामांकिता । प्रकटा करीं ॥ १७० ॥

कथं विद्यामहं योगिस्त्वा सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

हे योगेश्वरा, मी कशा रीतीनें निरंतर चिंतन करीत आपणाला जाणावें आणि
हे भगवंता कोणत्या कोणत्या भावांमध्ये मीं तुझे चिंतन करणे शक्य आहे ?

जी मियां कैसें तूतें जाणावें । कंड द्याणौनि सदा चिंतावें ।
जरि चिंतूं द्याणों आघवें । तरि चिंतणें न घडे ॥ १७१ ॥

तरि मागां भाव जैसे । सांधितले तुवां उद्देशें ।
आतां विस्तारूनि तैसें । येकु वेळु सांघै ॥ १७२ ॥

जेयां भावांचा ठांड । तूते चिंतितां मज सायास नाहिं ।
तो विवंचूनि देई । योगु आपुला ॥ १७३ ॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि श्रृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

त्याप्रमाणेंच हे प्रभो, श्रीगुरु जिकडे तिकडे आहेत; परंतु कृष्णा, आम्हांला
तूंच एक आश्रयाचे ठिकाण आहेय. हे असो. मला आतां आपल्या विभती सांग.

वक्तुम्, अर्हायि, अशेषेण, दिव्याः, हि, आत्मविभूतयः,
याभिः, विभूतिभिः, लोकान्, इमान्, त्वम्, व्याप्य, तिष्ठसि

देवा ! दिव्यशक्तीने व्यापून असलेल्या ज्या तुझ्या संपूर्ण
विभूती असतील, त्या आपण मला दाखव्याव्यात.

ज्या विभूतींनी या सर्व त्रैलोक्याला तूं व्यापून आहेय,
त्यांतील मुख्यमुख्य विभूतींची नांवे मला सांगा.

कथम्, विद्याम्, अहम्, योगिन्, त्वाम्, सदा, परिचिन्तयन्
केषु, केषु, च, भावेषु, चिन्त्यः, असि, भगवन्, मया

देवा ! मी तुला कशा रीतीने जाणू शकेन ? य काय जाणून तुमचें चिंतन
करावे ? कारण तूंच सर्व आहेय, असें जर म्हटले, तर चिंतन घडणार नाहीं.

म्हणून मागें ज्या आपल्या विभूती तूं थोडक्यांत
सांगितल्यास, त्याच आतां एकदा विस्तारपूर्वक सांग.
ज्या ज्या भावाच्या द्वारे तुमचे चिंतन करणे मला जड जाणार
नाहीं, तो तुझा विभूतियोग तूं मला स्पष्ट करून दे.

विस्तरेण, आत्मनः, योगम्, विभूतिम्, च, जनार्दन,
भूयः, कथय, तृप्तिः, हि, श्रृण्वतः, न, अस्ति, मे, अमृतम्

हे जनार्दना ! आपली योगशक्ती आणि विभूती मला पुन्हा विस्तारानें सांगा.
कारण, तुझे हैं अमृतमय भाषण ऐकत असता माझी तृप्ती होत नाही.

आणिक आपुलिया जिया विभूती । तिया ही बोलाविया भूतप्रती ।
एथ द्व्याणसी पुडुतीं पुडुतीं । काइ सांघो ॥ १७४ ॥

तरि हा भागो मना । झानें हों देसि जनार्दना ।
जैसें करितां अमृतपांना । न द्व्याणवे पुरे ॥ १७५ ॥

जें काळकुटाचें खाहोदर । मरणाभेण पियाले अमर ।
तर्हीं देहाचे पुरंदर । चौदा जांति ॥ १७६ ॥

ऐसा एक क्षीराधिका वासु । जेयासि अमृतपणाचा आव्हासु ।
तेयाचा हा ठावोवेरि विश्वासु । जें पुरे द्व्याणो नेंदी ॥ १७७ ॥

जें मंदराचल न ढळितां । क्षीरसागर न डहुळितां ।
अनादि ख्यभावता । आइतें चि आहे ॥ १७८ ॥

जें द्रवित ना बद्ध । जेथ नेणिजति रसभेद ।
भलेतेया ही सिद्ध । आठवले चि फावे ॥ १७९ ॥

जेयाची गोडी आवडतखेओ । आगचाचि संसार होये घाऊँ ।
बछियां नित्यता लागे एउँ । आपणपेयां ॥ १८० ॥

जन्ममृत्यूची भाष । हारपौनि जाये निःशेष ।
आंतु बाहिरि महासुख । घाढों चि लागे ॥ १८१ ॥

मग दैवंगत्या जरि सेविजे । तरि तें आपण चि घेउनि ठाकिजे ।
तुज ही देतां चित्त माझें । पुरे द्व्याणो न शके ॥ १८२ ॥

तरि तुझे नांव चि जी आद्वां आवडे । वरि भेटि होये आणि
जवळीक जोडे । पाठिं गोठि सांघसी सुरवाडे । सूखाचेनि ॥ १८३ ॥

हे भूपते, मीं ज्या विभूतींघडल तुम्हांला विचारले आहे, त्याही तूं मला
सांगाव्यास. येथे कदाचित् असे म्हणाल की पुनः पुन्हा काय सांगायचे आहे ?
तर, जनार्दना, अशी शंका मनांत येऊं देऊं नका. यक्कित्
अमृताच्या पानालाही, जसें मनुष्य नाहीं म्हणत नाहीं;
जें अमृत काळकूट विषाचें यख्खें भावंड आहे; तें मृत्यूच्या भयानें देव
प्राशन करते झाले, तरी ब्रह्मदेवाच्या एका दिवसांत चौदा इंद्र ल्य पावतात.
क्षीराधीचा असा एक रस आहे की, त्याला अमृत हैं नांव व्यर्थ प्राप्त झाले आहे.
त्याचीही गोडीदेखील सेवन करणाऱ्याला आतां 'हैं पुरे' असे म्हणूं देत नाही.
या परमामृताकरितां मंदराचलाला फिरवावे लागले नाही, व क्षीर समुद्राचे
मंथनही करावे लागत नही ! हैं अनादि, स्वाभाविक व सिद्ध आहे.
जें पातळ नाही, किंवा घड्ही नाहीं, ज्याचे ठिकाणीं रसगंधादि गुणही नाहीत
जे परमामृत नित्यप्राप्त असल्यामुळे स्मरण केल्यावरोबर वाटेल त्याला मिळते;
या परमामृताचे नुसतें वर्णन ऐकतांच अवघा संसार मिथ्या
प्रतीत होऊं लागतो व अठळ अशी नित्यता आपणांस प्राप्त होते;
ज्या परमामृताची गोष्ट ऐकल्यावरोबर जन्ममरणाची भाषाच
समूल नाहींशी होते, व अंतर्बाह्य महासुखाचा लाभ होतो.
मग दैवयोगाने जर तें सेवन केले तर तें तत्काळ जीवाला आत्मस्वरूप करून
सोडते; आणि ते तुजकडून लाभले असतां माझें चित्त पुरे म्हणूं शकत नाही.
देवा ! तुझे नावच आम्हांला प्रिय आहे, त्यातही पुन्हा तुझे दर्शन होऊन नित्य
सानिध्य आहे. त्या शिवाय आनंदाच्या भराने आपण बोधाच्या गोष्टीही सागत आहांत.

आतां हें सुख काइसेयासारिखे । काहिं निर्वचेना परितोखे ।
परि येतुले होये जें येणे सुखे । पुनरावृत्ति नाहिं ॥ १८४ ॥

आगा सूर्य कीं सीळा । चंद्रु द्वाणों पांतां आकुंचला ।
नीच वाहातां गंगाजळा । काइ परिसेपण आहे ॥ १८५ ॥

ययावरि तुद्धीं बोलिले । हें आहीं नादासि किं रूप देखिले ।
आजि चंदनतरुचीं फुले । तुरुबिलीं आहीं ॥ १८६ ॥

एया पार्थाचेया बोला । सर्वांगि कृष्णु डोलला ।
द्वाणे भक्तिज्ञानासि जाला । आधारु हा ॥ १८७ ॥

ऐसेया प्रीतिकराचेया तोषाअंतु । प्रेमाचा वेगु उपजतु ।
तो सायायें सावरितु अनंतु । काइ बोले ॥ १८८ ॥

श्रीभगवानुवाच -

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥

श्रीकृष्ण म्हणाले, हे कुरुश्रेष्ठा, आता मी ज्या माझ्या दिव्य विभूती आहेत,
त्यांतील मुख्य मुख्य तुला सांगतो. कारण माझ्या विस्ताराला शेवट नाही.

मी पितामहाचा पिता । आठवितां नाठवे चित्ता ।
किं द्वन्द्वतसे पांडुसुता । भले केले ॥ १९१ ॥

अर्जुनाते द्वाणे येथ काहीं । आहा विस्मो करावेया कारण नाहिं ।
तो आंगे लेंकुरुं काइ । नव्हे चि नंदाचें ॥ १९० ॥

परि प्रस्तुत हें असो । ऐसे करवी आवडिचा अतिस्यो ।
मग द्वाणे आइकैं गा सांघतसों । धनुर्धरा ॥ १९१ ॥

तरि तुवां पूसिलिया जिया विभूति । तेयांचे अपारपण सुभद्रापती ।
जें माझ्या चि माझ्ये मती । आकर्ति ना ॥ १९२ ॥

तेव्हां हे सुख कशासारखे आहे हे माझ्याने सांगवत नाहीं. माझ्या अंत, करणाला इतका परम संतोष झाला आहे, कीं तुमच्या मुख्याने पुन्हा एक घेळ तें ऐकावें. भगवंता ! रोज उगवणाऱ्या सूर्याला शिळा म्हणता येईल काय ? अग्नीला ओंचला म्हणतां येईल काय ? अथवा नेहमी वाहाणाऱ्या गंगेच्या पाण्याला पारोसेपणा येतो काय ? तुम्ही आपल्या मुख्याने जे बोललांत, ते एकून आम्ही मूर्तिमंत नादब्रह्मच पाहिला किंवा चंदनवृक्षाला फुले येऊन त्यांचा सुवास आम्ही उपभोगीत आहें. अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून श्रीकृष्ण सर्वांगाने डोलूं लागले, ते मनांत म्हणूं लागले, हा अर्जुन भक्ती च ज्ञान यांचे आगरच झाला आहे. याप्रमाणे अर्जुनाच्या ठिकाणीं भक्तिज्ञानाचा आविष्कार पाहून, श्रीकृष्णांना प्रेमाचा उभडा आला, तो कष्टानें आंघरून धरून श्रकृष्ण काय म्हणाले ते ऐका;

हंत, ते, कथयिष्यामि, दिव्याः, हि, आत्मविभूतयः,
प्राधान्यतः, कुरुश्रेष्ठ, न, अस्ति, अन्तः, विरस्य, मे

आपण स्वतः ब्रह्मदेवाचे जनक आहों, हें माहीत असूनही त्याची आठवण न राहतां भगवान् म्हणाले, "बापा अर्जुना, फार चांगले केले" येथे भगवंतानी अर्जुनाला "बापा अर्जुना" म्हटले यांत आम्हाला कांहीं आश्चर्य करावयाचें कारण नाही. भगवान् स्वतः नंदाचें लेकर झालें नाही काय ? परंतु सांप्रत हें राहूं द्या. प्रेमाच्या भरात असे घडतेच ! मग भगवान् म्हणाले, धनुर्धरा ! सांगतों ते ऐक. तू माझ्या विभूति विचारल्यास, पण अर्जुना ! परंतु या माझ्या विभूती अपार आहेत, मलाच माझ्या विभूतींची संख्या करवत नाही.